

nâibliğinden sonra Cidde Bidâyet Mahkemesi, ardından Isparta Sancağı Bidâyet Mahkemesi reisliğine getirildi. Beyrut, Dımaşk, Bağdat, Trabzon, Manastır ve Kosova gibi şehirlerde mahkeme reisliği yaptı. 3 Mart 1913'te, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde hikmet-i teşrî muallimliğine tayin edildi ve bu göreve iki yıl devam etti. Ayrıca Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi, Maarif Meclisi İmlâ Encümeni üyeliğlerinde bulundu. 20 Eylül 1920 tarihinde Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine getirildiyse de bu görevi uzun sürmedi. 1927'de Üsküdar Salacak'taki Müşir Mehmed Paşa Yalısı'nın selâmlık kısmını satın aldı, ömrünün kalan kısmını burada geçirdi. 14 Şubat 1931'de İstanbul'da vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda defnedildi. Sadreddin Efendi'nin hanımı Şam ulemâsından Mekkezâde Muhammed Ebü'l-Hayr İbn Âbidin Efendi'nin kızı Behiye Hanım'dır.

Eserleri. Sadreddin Efendi'nin bir kısmı yayımlanmış, çoğu yazma ve müsvedde halindeki eserlerinde yayımlananları şunlardır: 1. *ez-Zerîa fî ilmi'ş-şerîa* (İstanbul 1893). Fıkıh usulü konularını tablolar halinde anlatan Türkçe bir eserdir. 2. *el-Mûfi fi'n-naḥvi'l-Kûfi*. Muhammed Behcet el-Baytâr tarafından müellif nüshasına dayanılarak yayımlanmış (MMİADm., XXIV/3 [1949], s. 417-432; XXIV/4, s. 560-582; XXV/2 [1950], s. 223-246; XXV/3, s. 399-414; XXV/4, s. 511-534; XXVI/1 [1951], s. 85-100; XXVI/2, s. 199-222; XXVI/3, s. 407-422; XXVI/4, s. 577-589), ayrıca kitap halinde de basılmıştır (Dımaşk 1950, 1427/2006). 3. *Keşfü'l-ğumme 'an iftirâki'l-ümme*. İtikadî mezheplerin tarihî gelişimiyle görüşlerinin ele alınıp eleştirildiği hacimli bir eserdir. Kitabın bir bölümü Câmîatü'l-Medîneti'l-İslâmiyye'de Külliyyetü usûli'd-dîn'de iki doktora tezi halinde tahkik edilmiştir (I ve II. cilt ile III. cildin 22. varakına kadar, Ali Abdüllatif el-Kîlânî [2005], III. cildin 22. varakından itibaren, IV ve V. ile VI. cildin 27. varakına kadar, Ahmed Aymer [2010]). 4. *Hikmet-i Teşrî*. Müellifin Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ndeki ders notlarından ibarettir. Bunların ilk kısmı *Mahfil* dergisinde yayımlanmıştır (sy. 2 [İstanbul 1338/1920], s. 23-24; sy. 3 [İstanbul 1338/1920], s. 42-44). Eserin tesbit edilebilen tek müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Mehmet Zeki Pakalın, nr. 80). 5. *Mefâtîhu künûzi'l-İslâm*. Sadreddin Efendi'nin hadis, tefsir, fıkıh, tabakata, tarih, ahlâk vb. alanlardaki kitaplara ait senedleri zikrettiği eserin müellif hattı nüshası Zâhiriyye

Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 10650). Sadreddin Efendi'nin ayrıca Hu-kük-ı Âile Kararnâmesi hakkında *Sebilür-reşâd*'in 382-445. sayılarında yayımlanmış yirmi adet makalesi vardır (Ceyhan, s. 427-428). Ahmet Yasin Küçüktiryaki bu makaleler üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2009, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Muhammed Behcet el-Baytâr, Sadreddin Efendi'nin daha başka eserlerini de zikretmektedir (MMİADm., XXIV/3 [1949], s. 420).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DH.SAİD, Dosya nr. 72, Gömlek nr. 210; Abdülkâdir Sadreddin, *Mefâtîhu künûzi'l-İslâm*, Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 10650, vr. 5^a; a.mlf., "Hikmet-i Teşrî", Mukaddime", *Mahfil*, sy. 2, İstanbul 1338/1920, s. 23-24; sy. 3 (1338/1920), s. 42-44; Esmâ el-Himsî, *Fihrisü Maḥtûlâtı Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye: 'Ulümü'l-luğati'l-'Arabîyye: en-Naḥv*, Dımaşk 1393/1973, s. 519; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), IV, 40-41; Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara 1991, s. 427-428; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mû'ellifin*, Beyrut 1414/1993, I, 838; II, 190; M. Behcet el-Baytâr, "el-Mûfi fi'n-naḥvi'l-Kûfi", *MMİADm.*, XXIV/3 (1949), s. 420-421.

ALİ BENLİ

ÇAVLI, Emin Âli

(1888-1968)

Tarihçiliği ve eleştirileriyle tanınan yazar.

İstanbul Kadirga'da doğdu. Babası Âli Bey, günümüzde Bulgaristan'da bulunan Eski Zağra'nın Çavlı köyündendir ve bu köyün timarına sahip bir sipahinin torunudur. Annesi Hidayet Hanım, Eski Zağralı olup 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında muhacir olarak İstanbul'a gelmiş ve Âli Bey'le burada evlenmiştir. Emin Âli ilk tahsilini babasının memuriyeti dolayısıyla Çanakkale Eceabat'ta yaptı. Daha sonra İstanbul'da özel Mekteb-i Tefeyyüz Rüşdiyesi'ne yatılı olarak girdi ve buradan birincilikle mezun oldu (1901). Babasının işlerinin bozulması yüzünden öğrenimine ara vermek zorunda kaldı. Uzunköprü'nün Kavaklı köyünde yaşayan halasının yanına gönderildi. Orada üç yıl kalarak İstanbul'a döndü ve imtihanla İstanbul İdâdîsi'ne girdi (1904). Büyük bir gayretle burayı iki yılda bitirdi. Ancak aşırı çalışmaktan dolayı hastalandı ve bir yıl Edirne'de babasının yanında dinlendi. 1907'de Mekteb-i Mülkiye'ye kaydoldu. Mülkiyeyi bitirince (1910) idarecilik yerine öğretmenliği tercih etti ve Bursa Sultânîsi'ne tarih öğretmeni oldu. Bu sırada yazdığı ve İslâmiyet'in

doğuşunun sosyal sebeplerini anlattığı, beş forması yayımlanmış İslâm tarihiyle ilgili eserinden dolayı azledildi. Ardından Maarif Nezâreti kendisini Fransa'ya öğrenci müfettişi olarak gönderdi (1913). Çavlı, Lille Üniversitesi'nde tarih metodolojisi derslerine devam etti. Annesinin hastalanması üzerine ertesi yıl İstanbul'a döndü ve İstanbul Lisesi'ne tarih öğretmeni tayin edildi. Bir süre sonra gönüllü olarak orduya katıldı. Fakat Maarif Nezâreti buna izin vermediğinden beş ay sonra tekrar öğretmenliğe başladı. 1914-1920 yıllarında İstanbul Sultânîsi'nde ve çeşitli liselerde tarih öğretmenliği yaptı. 1920'de ikinci defa Bursa Sultânîsi tarih öğretmenliğine gönderildiyse de gitmediği için istifa etmiş sayıldı. Açıkta kaldığı üç yıllık sürede Kantariye Şirketi ve Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde çalıştı. 1923'te tekrar öğretmenliğe getirildi. Ağustos 1926'da hükümetin izniyle Afganistan'a gitti ve Afganistan Maarif Vezâreti müşaviri oldu. Bu görevi sırasında Hindukuş geçitlerini gördü, Orta Asya Türk hayatını inceleyip belge toplamak amacıyla yaptığı gezilerin birinde uyku hastalığına yakalandı. Kâbil elçiliğinde dört ay kadar tedavi görmesine rağmen iyileşmeden felçli halde Türkiye'ye döndü. Bir gözünü kaybetmiş olarak sağlığı düzelince 15 Eylül 1928'de Kadıköy Orta Mektebi ve İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde yeniden başladığı tarih öğretmenliğine birçok lisede devam etti. Yüksek Muallim Mektebi müdürlüğü ve Güzel Sanatlar Akademisi medeniyet tarihi öğretmenliği görevlerinde bulundu. Beyoğlu Kız Lisesi tarih öğretmeni iken 8 Eylül 1950'de emekliye ayrıldı ve 10 Kasım 1968'de öldü.

Heyecanlı konuşmaları, geniş ansiklopedik bilgisi ve takvim konusundaki uzmanlığıyla tanınan Emin Âli Çavlı, az sayıdaki eserinden ziyade çeşitli hâtıralarda yer alan sohbetleri ve talebelerinin naklettiği ders takrirleriyle bilinmektedir. Talebelerinden Enver Behnan Şapolyo, Fehmi Yavuz ve özellikle İstanbul Sultânîsi'nde dört yıl kendisinden ders okuyan ve ölünceye kadar dostu olan Hilmi Ziya Ülken onun müfredata bağlı kalmadan ders anlattığını, o zamana kadar liselerde okutulan Mizancı Murad, Celâl Nûri ve Ahmed Refik'in eserlerini eleştirerek bunların indî görüşlerle dolu olduğunu, İbn Haldûn'dan kalma yükselme ve gerileme dönemi kavramlarının sosyolojik bir esasa dayanmadığını ileri sürdüğünü belirtmektedir. O yıllarda mevcut ittihâd-ı İslâm ve Turan gibi klişe fikirlerin mücerret ve hayalî

sayıldığını, gerçek milliyetçiliği vatan içinde ve sosyal realitede aramak gerektiğini söylemiş; devir, çağ, tarihî vak'a, millet, din, laiklik gibi temel kavramlarla ilgili alışılmış kalıpları reddedip bunların tariflerini öğrencilerine buldurmak gibi Kartezyen ve Sokratik metotlar uygulamıştır. Ülken'e göre ilim prensiplerinde kesinlikle pozitivist olan Emin Âli'nin Türk Ocağı'ndaki tartışmalı sohbetlerinden Ziya Gökalp de faydalanmıştır. Cumhuriyet döneminde düzenlenen Millî Eğitim şûralarına katılan Emin Âli, II. Şûra'da yaptığı konuşmada tek kitap sistemine ve öğrencilerin kitap okuma özgürlüğü konusunda bakanlığın otoriter davranmasına da karşı çıkmıştır.

Emin Âli, Afganistan dönüşünde Rousseau'nun eserlerinin tercümesi ve neşriyle de uğraşmış, çeşitli makalelerinde tarihte usul, usulde tarih, metotlu araştırma, yazının menşei, eğitim meseleleri, eğitim kurumlarının tarihi gibi konular üzerinde durmuştur. Yazıları genelde *Yeni Mecmua*, *Meslek*, *Cumhuriyet*, *İş ve Düşünce*, *Çınaraltı* gibi dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Hilmi Ziya, Emin Âli'nin "Tarihte Usul ve Usulde Tarih" adlı kitabının müsveddeleriyle tarih derslerinin programları hakkındaki notlarını kendisine bıraktığını belirtmişse de bunlar ortaya çıkmamıştır. Hilmi Ziya ayrıca onun son yıllarında son asır Türkiye tarihi üzerinde bir çalışma yaptığını da bildirmektedir. Emin Âli'nin ilk ve orta okullarla liseler için yazdığı tarih kitaplarından başka *Yunan Sanatı* (İstanbul 1949), *Kırım Harbi* (İstanbul 1957), *Bayezit Hamamı Meselesi: 1730 Patrona İhtilâli* (İstanbul 1957) gibi eserleri vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, II, 684-688; a.mlf., "Elli Yıllık Hoca: Emin Âli Çavlı", *Cumhuriyet*, İstanbul 14 Ocak 1969, s. 2; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, IV, 1267-1270; Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbiâli*, İstanbul 1975, s. 45-51; Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez: Yokuşun Başı*, İstanbul 1977, s. 124-126; Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], "Emin Âli Çavlı", *Bilgi*, XXII/259, İstanbul 1968, s. 7-8; "Çavlı (Emin Âli)", *İst.A*, VII, 3786-3787.

NURETTİN ALBAYRAK

ÇAY

Çaygiller (theaceae) familyasından aynı adı taşıyan bitkinin yapraklarının haşlanarak kaynatılmasıyla elde edilen, genelde sıcak olarak tüketilen, tadı buruk, kırmızı renkli ve özel kokulu bir içecektir. Çay bitkisinin Latincesi "thea sinensis"tir.

Anavatani Çin'in Fu-kien bölgesi halkının konuştuğu Amoy lehçesinde t'e (theh), yönetici seçkinlerin kullandığı Mandarin lehçesinde ise ç'a (tcha) şeklinde telaffuz edilir. Amoy biçimi Batı dillerinde thé, tea şeklinde kullanılırken kuzeydeki Mandarin söyleyiş biçimi Japonya, Hindistan, İran ve Rusya'ya geçmiş, buralarda ça, çay ve şay olarak ifade edilmiştir. Türkçe'de çay şeklinin benimsenmesi kelimenin Osmanlı ülkesine Rusya ve İran üzerinden girmiş olmasından ileri gelir.

Yeryüzünde beş bin yıldan beri kullanılmakta olan çay ilk defa Çin'de ortaya çıktı, hem ilaç hem de keyif verici bir içecek olarak yaygınlaştı. Çayın Çin dışında tüketildiği ilk ülke ise deniz aşırı komşusu Japonya oldu. VIII. yüzyılın başında Japon sarayına girdikten sonra halk arasında yayıldı, Çâilik dini doğdu, IX. yüzyılda ziraatına başlandı ve XII. yüzyılda kütleli üretime geçildi. Daha sonra Hindistan, Moğolistan, İran ve Ortadoğu halkları çayla tanıştı. Safevîler'de XVII. yüzyıl ortalarında her mevsimde tüketilen içecek haline geldi, İsfahan'da "çây-ı Hıtaîhâne" (Çin çayı evi) adı verilen işletmeler açıldı. Ruslar'ın çayı tanıması İslâm dünyasından ve Moğollar'dan daha sonradır. Rusya ile birlikte bu devletin hâkimiyeti altındaki Kazak, Türkmen ve Özbek gibi Türk toplulukları aynı şekilde çay tüketicisi haline geldi. Osmanlılar'ın Orta Asya Türkleri'yle olan diplomatik bağlarının yanında bu coğrafyadan Anadolu'ya ve İstanbul'a yapılan göçler çayın Osmanlı ülkesinde yayılmasında rol oynadı. Arap dünyasına yayılışı da Osmanlılar ve özellikle XIX. yüzyılda Batılılar vasıtasıyla oldu. Avrupalılar'ın çayla tanışması coğrafi keşiflerle sömürgecilik faaliyetleri neticesinde gerçekleşti. Sömürgeci sonucunda kahve, çay, çikolata ve şeker gibi müstemleke ürünleri Ortaçağ'da baharatın oynadığı ekonomik ve kültürel rolü devraldı. Önce Hollandalılar'ın, ardından İngilizler'in Doğu Hindistan şirketleri XVII. yüzyılda Japonya ve Çin'den Avrupa'ya düzenli olarak çay taşıdı.

East India Company'nin Çin'le yapılan ticaretteki tekelini kaybettiği 1833 yılı çayın tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren İngilizler Kuzey Hindistan'da çay ekerek kısa süre içerisinde sonuç almaya başladı. 1850'lerin sonlarında Everest eteklerindeki Darçiling bölgesinde geniş Himalaya plantasyonlarının temeli atıldı. Yüzyılın ikinci yarısında Asam (Hint) çayı dünya piyasalarını İngiltere lehine alt üst etti. Hindistan'da çay yetiştirilmesi komşu İran'da tüketimi tetikledi

ve Kaçarlar döneminde 1897'de çay ekimi yapıldı. Günümüzün en önemli çay ihracatçılarından Seylan'da üretim 1870'te başladı. Rusya çay ziraatına 1818'de yönelmesine rağmen ancak yarım asır sonra Kafkasya sahillerinde ve özellikle Özüretgi bölgesinde ilk ürünü elde edebildi. Rusya'da çaycılık, XX. yüzyılın başında bugün Azerbaycan sınırları içerisinde kalan Lenkeran bölgesine (Hazar sahilinde) kadar genişledi. Bu arada XIX. yüzyılın ortalarında Sakar Türkleri'nden bir grup Türkmenistan'da çay tarımını başlattı ve burada 1930'lara kadar üretimi sürdürdü.

Türkler'in çayla tanışmasının iki bin yıl öncesine uzandığı tahmin edilmektedir. Hunlar'ın büyük ölçüde Çin etkisine girdikleri milâttan önce I. yüzyılın başlarına ait bulgularda bronzdan yapılmış bir kabin içerisinde çay kalıntılarına rastlanmıştır. Türkler'de çayın yaygınlaşması XII. yüzyılda yaşayan Hoca Ahmed Yesevî'ye dayandırılır. Menkıbeye göre Ahmed Yesevî, misafir olduğu Çin sınırı yakınlarındaki Türkistan köylerinden birinde kendisine ikram edilen bu sıvıyı içerek yorgunluğunu gidermiş ve herkese de bunu tavsiye etmiştir. Bununla beraber Türkler Moğol istilâları yüzünden batıya göç ettikleri süreçte çay kültüründen uzaklaştılar.

Osmanlılar'da çayla ilgili ilk bilgilerin XVI. yüzyıla kadar indiği sanılmaktadır. Ancak çayın içildiği yerlerle ilgili en eski kayıtlar Evliya Çelebi'nin eserinde yer alır. Evliya Çelebi, İstanbul ve Bitlis'ten verdiği örneklerde bazı devlet dairelerinde ve konaklarda yapılan ikramlar arasında çayı da zikreder. Onun bahsettiği XVII. yüzyıl ile sonraki birkaç yüzyılda çay yaprakları aktarlarda satılan şifalı bir bitki olmaktan öteye gitmedi. Şeyhülislâm Damadzâde Ebülhayr Ahmed Efendi 1711 yılında yazdığı *Çay Risâlesi*'nde çayın faydalarını uzun uzun anlatmış, ancak tarihçesine ve Osmanlı kültüründeki yerine değinmemiştir. Aynı tarihli bir belgede "kilâr-ı âmire" için satın alınan malzeme listesinde çay da görülmektedir. Bu dönemde sarayda çay içilmediğine göre bunun şerbet yapımında kokulandırıcı bir çeşni olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. XIX. yüzyılın başlarında resmî kurumlarda ve büyük konaklarda içecekler arasında çay da bulunmaktaydı. Miss Julia Pardoe 1835'teki Mekteb-i Harbiyye ziyaretlerinde kendilerine çay ikram edildiğini yazar. 1839'da İstanbul'a gelerek Hâşim Ağa Konağı'na yerleşen Hokandlı diplomatlar için yapılan bir aylık harcama listesinde